

Εισαγωγή

Η βασίλισσα Αμαλία αναφέρει σε επιστολή προς τον πατέρα της ότι η ίδια και ο βασιλιάς Όθων κατά τη σύντομη παραμονή τους στην Κολωνία παρέθεσαν γεύμα σε μερικούς Βαυαρούς και σε κάποιον Brandis.¹ Ο Όθων και η Αμαλία, που μόλις πριν από ένα μήνα είχαν παντρευτεί στο Ολδεμβούργο, ταξίδευαν για την Ελλάδα.

Ο Χριστιανός Αύγουστος Μπράντις (Christian August Brandis, 1790 – 1867) σπούδασε στο Κίελο της Βόρειας Γερμανίας Θεολογία, Φιλολογία και Φιλοσοφία. Δίδαξε Φιλοσοφία πρώτα στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης με τον βαθμό του λέκτορα, κατόπιν στο Βερολίνο, όπου του δόθηκε ο τίτλος του καθηγητή, και από το 1821 και μετά στο Πανεπιστήμιο της Βόννης.² Το 1836 έφυγε με άδεια για να συμμετάσχει στην οργάνωση του ελληνικού Δημοσίου.³ Ταξίδεψε στην Ελλάδα με ολόκληρη την οικογένειά του.⁴ Το 1839 επέστρεψε στη θέση του στη Βόννη. Είχε κληθεί για να καταρτίσει τον κανονισμό του πανεπιστημίου. Ήταν αγαπητός στους Έλληνες χάρις στην ευγένειά του και το ενδιαφέρον του για τον πολιτισμό του νεότερου Ελληνισμού. Έφυγε χωρίς να ολοκληρώσει κάποιο έργο.⁵

Περιηγήθηκε την Ελλάδα δύο φορές ως μέλος της βασιλικής συνοδείας, τον Οκτώβριο – Νοέμβριο του 1838 και τον Μάιο – Ιούνιο του 1839. Έκανε επίσης ιδιωτικά ταξίδια, τον Οκτώβριο του 1837 συνοδευόμενος από τον καθηγητή Κ. Ρίτερ (C. Ritter) και τον Μάρτιο του 1837, τον Φεβρουάριο και τον Αύγουστο του 1838 με την οικογένειά του και τον Έρνστ Κούρτιους (Ernst Curtius).⁶

Το 1842 δημοσίευσε στη Λειψία το αξιόλογο τρίτομο βιβλίο του *Mittheilungen über Griechenland*.⁷ Έγραψε το βιβλίο, όπως γράφει ο ίδιος στην εισαγωγή του, επειδή αγαπούσε την Ελλάδα και επιθυμούσε να αντικρούσει τις άδικες προκαταλήψεις που υπήρχαν για τον ελληνικό λαό και το ελληνικό κράτος.⁸ Στον πρώτο τόμο του βιβλίου περιγράφει τις διάφορες περιοχές του ελληνικού βασιλείου και τις αναμνήσεις του από τις περιηγήσεις του. Ο δεύτερος τόμος περιέχει την ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 1821 βασισμένη σχεδόν αποκλειστικά σε ελληνικές πηγές. Ο τρίτος τόμος αναφέρεται στον πολιτισμό. Περιγράφει τους κατοίκους του βασιλείου, Έλληνες και Αρβανίτες, τη δημόσια εκπαίδευση και την κατάσταση που επικρατούσε στην εκκλησία και στο κράτος. Αναφέρεται εκτεταμένα στη λογοτεχνία, την παλαιότερη ποίηση, ιδίως τον

¹ *Ανέκδοτες Επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας προς τον πατέρα της, 1836-1853*, Μεταγραφή, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σημειώσεις Βάνα Μπούσε – Μίχαελ Μπούσε, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2011, τόμ. 1, σ. 58.

² Πηγή: Wikipedia de.

³ Είχε κληθεί από τον Όθωνα. Τον είχε συστήσει ο φιλόσοφος Φρίντριχ Βίλχελμ Γιόζεφ φον Σέλιγκ (Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling).

⁴ Τον Ιανουάριο του 1837 αγόρασαν μια ταξιδιωτική άμαξα και μεταφέροντας ένα ολόκληρο νοικοκυριό πήγαν μέχρι την Αγκώνα, η οποία συνδεόταν με ατμόπλοιο με την Ελλάδα. Βλ. Ernst Curtius, *Alterthum und Gegenwart, Gesammelte Reden und Vorträge*, Βερολίνο 1886, τόμ. 2, σ. 280.

⁵ Βλ. Αλέξανδρος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α' και Β' Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Εκδότης Γεώργιος Κασδώνης Αθήνα 1894 -1895, τόμοι Γ' και Δ' Πυρσός, Αθήνα 1930 , τόμ. Β' σ. 31 κ.ε.

⁶ Είχε ακολουθήσει την οικογένεια Μπράντις στην Ελλάδα ως δάσκαλος των παιδιών της.

⁷ Πληροφορίες σχετικά με την Ελλάδα.

⁸ Christian August Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1842, σ. V.

Ερωτόκριτο, αλλά και σε πρόσφατα ποιητικά έργα, ενώ πραγματεύεται με συντομία επιστημονικά συγγράμματα, φιλολογικά, νομικά και θεολογικά.

Το απόσπασμα που ακολουθεί, σε ελληνική μετάφραση, είναι από τον πρώτο τόμο του βιβλίου και περιγράφει ένα ταξίδι στην Άνδρο. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα περιγραφή, αλλά το απόσπασμα δημοσιεύεται, επειδή περιέχει περιγραφή της σχολής του Θεοφίλου Καΐρη και του τρόπου διδασκαλίας του.

Η περιγραφή αυτή, στην οποία εκφράζεται η εκτίμηση και ο σεβασμός που έτρεφε ο Μπράντις για τον Θεόφιλο Καΐρη, καταλήγει σε ενθουσιώδη αποτίμηση του έργου του και τη γνώμη ότι η διδασκαλία του σπουδαίου αυτού ανθρώπου μόνο θετικά μπορεί να αποτιμηθεί. Επομένως η φημολογία ότι ο Μπράντις μετά την επιστροφή του στην Αθήνα δήλωσε στον Όθωνα ότι, αν ο Καΐρης διδάξει τρία ακόμη χρόνια, ο Όθων θα αναγκαστεί να φύγει από την Ελλάδα, πρέπει να θεωρηθεί ανυπόστατη.¹

Christian August Brandis: Mittheilungen über Griechenland. Leipzig 1842. Τόμ. 1, σ. 290 –314.

Αμέσως μόλις περάσαμε τη Γυάρο, ο άνεμος κόπασε τελείως. Πηγαινοερχόμαστε λοιπόν αναγκαστικά όλη την ημέρα ανάμεσα στη Γυάρο και την Άνδρο. Για την ταλαιπωρία αυτή μας αποζημίωνε κάπως η υπέροχη εικόνα που είχαμε μπροστά μας, δηλαδή η Άνδρος, που απλωνόταν από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, και η Τήνος, που εκτεινόταν στην ίδια σχεδόν κατεύθυνση. Τη χώριζε από την Άνδρο ένα στενό κομμάτι θάλασσας, που μόλις διακρίναμε. Σε μικρή απόσταση από την Άνδρο υψώνεται στα βορειοδυτικά η Εύβοια με το ψηλό βουνό Όχη. Αν ο άνεμος μας είχε κάπως ευνοήσει, θα είχαμε υποκύψει στον πειρασμό και θα είχαμε αποβιβαστεί στην Κάρυστο, για να σπεύσουμε στους πανάρχαιους ναούς της Ευβοίας.² Νοτιότερα αναδύοταν η Σύρος και στα ανατολικά της η Δήλος και η Ρήνεια, ενώ πιο μακριά έκαναν την εμφάνισή τους μέσα από τη θάλασσα το ένα νησί μετά το άλλο, η Νάξος, η Πάρος και η Αντίπαρος.

Όταν, καταφεύγοντας στα κουπιά, πλησιάσαμε περισσότερο την ακτή της Άνδρου, διακρίναμε με μεγάλη μας χαρά μερικές κατάφυτες κοιλάδες. Παρατηρήσαμε ότι το νησί χωρίζεται σε τέσσερις ορεινές μάζες, απόλυτα διακριτές μεταξύ τους, από τις οποίες οι δύο μεσαίες είναι οι πιο ψηλές. Το σχέδιό μας να βγούμε στη δυτική ακτή, όχι μακριά από την Παλαιόπολη, ή στο κοντινό Γαύριο, το σημαντικότερο λιμάνι του νησιού κατά την αρχαιότητα, ματαίωσε η άπνοια και το γεγονός ότι οι ναυτικοί μας δεν γνώριζαν τα μέρη. Το βράδυ βρεθήκαμε κοντά στο στενό που χωρίζει την Άνδρο από την Τήνο και το επόμενο πρωί πλέαμε ανάμεσα στα δύο νησιά, πολύ κοντά τους (δεν απέχουν

¹ Βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Ευανθία Καΐρη (1799-1800), Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*, Κέδρος ²1984, σ. 97, όπου η συγγραφέας παραπέμπει στο Βήμα της 17/2/1980.

² Η αναφορά σε πανάρχαιους ναούς, εφόσον αναφέρονται η Κάρυστος και η Όχη, παραπέμπει στο δρακόσπιτο της Όχης, το οποίο ενδιέφερε έντονα τους Γερμανούς αρχαιολόγους. Ο F. G. Welcker και ο H. N. Ulrichs επισκέφθηκαν μαζί το κτίσμα το 1842 και ο μὲν Welcker το μέτρησε, ενώ ο Ulrichs το σχεδίασε. Το θεωρούν και οι δύο ναό της Ήρας. Βλ. Friedrich Gottlieb Welcker, *Tagebuch einer griechischen Reise*, Wilhelm Hertz, Βερολίνο 1865, τόμ. 2, σ. 284 και Heinrich Nikolaus Ulrichs, *Reisen und Forschungen in Griechenland*, Zweiter Theil, herausgegeben von A. Passow, Weidmann, Βερολίνο 1863, σ. 280 κ.ε.

περισσότερο από μισή ώρα). Τα βλέπαμε όμως από το μέρος από το οποίο η εμφάνισή τους τα αδικεί. Μόνο η Άνδρος έχει σε αυτή την ακτή μερικές πλαγιές καλοφυτεμένες με κυπαρίσσια και άλλα δέντρα. Η Τήνος έχει πολύ λίγη βλάστηση, οι βραχώδεις ακτές της προεκτείνονται μάλιστα μέχρι και μέσα στη θάλασσα και στενεύουν το πέρασμα.

Λίγο πριν ανατείλει ο ήλιος, σηκώθηκε ένας δροσερός βοριάς, που δυνάμω-νε, και πολύ σύντομα βρεθήκαμε έξω από τα στενά, σε μιαν άλλη θάλασσα. Στα δεξιά μας διακρινόταν καθαρά το πρώτο τουρκικό νησί, η Νικαριά (Ικαρία) και, λίγο πριν ανατείλει ο ήλιος, φάνηκε μακριά, στην ανατολή, η μακρόστενη Χίος. Δεν αργήσαμε να φτάσουμε στο λιμάνι του Κορθιού, αλλά στο μεταξύ ο βοριάς είχε δυναμώσει πολύ και χρειάστηκαν πέντε ή έξι χρονοβόρες και κοπιαστικές προσπάθειες, για να μπούμε στο λιμάνι. Καθώς εισπλέαμε, είδαμε να ανοίγει μπροστά μας μια βαθιά καλλιεργημένη κοιλάδα, της οποίας η πλούσια βλάστηση μας εξέπληξε. Αλλά και οι διπλανές κοιλάδες και όλες οι χαράδρες με τις απόκρημνες πλαγιές τους από σχιστόλιθο ήταν φυτεμένες σχεδόν μέχρι τις κορυφές με αμπέλια, μουριές, πορτοκαλιές, συκιές και κυπαρίσσια (τα τελευταία ασφαλώς για να προστατεύουν τις πορτοκαλιές από τον βοριά). Ήταν όλα φυτεμένα σε πυκνές σειρές και με πολύ γραφικό τρόπο. Μέσα από το πράσινο πρόβαλλαν αρκετά χωριά. Τα σπίτια τους με τις πλατιές προσόψεις, πλαισιωμένες από πλαϊνά κτίσματα, είχαν συχνά μορφή πύργου και εντάσσονταν αρμονικά στο όμορφο φυσικό περιβάλλον. Κι αυτό πάλι είχε μια ιδιαίτερη ομορφιά, πλημμυρισμένο καθώς ήταν από το πράσινο, που ερχόταν σε αντίθεση με τον σκούρο σχιστόλιθο των σπιτιών και τα σχεδόν μαύρα βράχια, στα οποία κατέληγαν οι πλαγιές. Οι βραχώδεις περιοχές καλύπτουν πολύ μεγαλύτερη επιφάνεια από ό,τι οι ωραίες κοιλάδες και οι λωρίδες γης. Έχουν όμως, όπου αυτό ήταν εφικτό, διαμορφωθεί κατάλληλα σε κλιμακωτές επίπεδες επιφάνειες, στις οποίες καλλιεργούνται κριθάρι και όσπρια. Κοιλάδες πιο πλατιές, με έδαφος κατάλληλο για σιτάρι, δεν διαθέτει σχεδόν καθόλου το νησί.

Το λιμάνι του Κορθιού, το οποίο είναι δυστυχώς αρκετά εκτεθειμένο στο βοριά, έχει πολύ πιο ευχάριστη εμφάνιση από τις συνηθισμένες ελληνικές αποβάθρες. Τον κολπίσκο πλαισιώνει ένα ημικύκλιο από διώροφες αποθήκες και κατοικίες. Παλαιότερα κατέληγε σε αυτό το σημείο μια μικρή εύφορη κοιλάδα, που εδώ και αρκετά χρόνια καλύπτεται όλο και περισσότερο από άμμο. Ωστόσο σε απόσταση μόλις ενός τετάρτου βρίσκεται κάτω στην κοιλάδα το χωριό Κόρθι και αριστερά, πάνω στο βουνό, το χωριό Αηδόνια και πιο πέρα άλλα χωριά, όλα κτισμένα στη σκιά που προσφέρουν μικρά δάση. Εγκατασταθήκαμε προσωρινά σε δύο δωμάτια, στον πάνω όροφο ενός σπιτιού δίπλα στη θάλασσα και όσοι είχαν υποφέρει από τη ναυτία άρχισαν να συνέρχονται. Μετά από λίγο εμφανίστηκε ο πρώην υπηρέτης μας με την εύσωμη σύζυγό του και όλο του το σόι και μας προσέφερε το σπίτι του στα Αηδόνια για το διάστημα που θα μέναμε εδώ. Ακολούθησε μια εξ ίσου ευγενική πρόσκληση από τον δήμαρχο του Κορθιού, επίσης κάτοικο των Αηδονιών. Αποδεχθήκαμε την πρώτη πρόσκληση, αν και είχαμε κάποιους ενδοιασμούς σχετικά με την ποιότητα του καταλύματος.

Μεταφέραμε τα πράγματά μας νωρίς το βράδυ. Πηγαίναμε με τα πόδια και περάσαμε πρώτα μέσα από άμμο και μετά από ένα κοπιαστικό μονοπάτι. Φτάσαμε στο χαριτωμένο «δάσος των αηδονιών» και δεν ήταν μικρή η έκπληξή μας, όταν μπήκαμε στο σπίτι του Γιάννη μας, ο οποίος ποτέ δεν άφηνε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να κερδίσει κάτι. Βρεθήκαμε σε μια πεντακάθαρη

ψηλοτάβανη σάλα, ή μάλλον αίθουσα, την οποία είχαν ετοιμάσει για μας, όπως είχαν ετοιμάσει και ένα ευρύχωρο δωμάτιο στον πυργίσκο, όλα πλούσια επιπλωμένα με καρέκλες και τραπέζια από ξύλο καστανιάς, ντιβάνι και στρώματα. Έτσι δεν μετανιώσαμε που είχαμε αφήσει στο πλοίο όλα τα στρώματα, τα σκεπάσματα κ. λπ. Το σπίτι είχε ακόμη μια ευρύχωρη κουζίνα και μερικά μικρότερα δωμάτια, στα οποία έμεινε η οικογένεια του Γιάννη κατά τη διάρκεια της παραμονής μας. Προσθέτω ότι παρόμοια σπίτια έχουν ο πατέρας του, ο πεθερός του (ο οποίος μας διηγήθηκε το προσκύνημά του στα Ιεροσόλυμα με ψυχαγωγικό τρόπο και ειλικρινή ευσέβεια), οι γαμπροί του και οι εξάδελφοί του. Έχουν ακόμη περιβόλια, μικρά αμπέλια και μερικά χωράφια. Ακόμη και οι πιο φτωχοί διατρέφονται τρεις έως τέσσερις μήνες από τη σοδειά τους, ενώ κερδίζουν όσα τους χρειάζονται για τους υπόλοιπους μήνες με μεροκάματο, που κυμαίνεται από 1/3 ως 2/3 ενός ταλάρου.

Ωστόσο δεν θα ήταν σε θέση να κτίσουν τόσο ευρύχωρα και προσαρμοσμένα στο κλίμα σπίτια, αν δεν τους προσέφερε το νησί τα οικοδομικά υλικά, σχιστολίθους από τους οποίους κατασκευάζουν τους τοίχους, ασβέστη άριστης ποιότητας, που υπάρχει άφθονος, και κατάλληλο ξύλο για τις οικοδομές σε μεγάλη ποσότητα από κυπαρίσσια, μουριές και καρυδιές. Την άνοιξη εξάλλου χρησιμοποιούν τους μεγάλους χώρους που ανέφερα για τη σηροτροφία, η οποία αποτελεί τη σημαντικότερη βιοποριστική απασχόληση στο νησί.¹ Αυτός είναι ο προορισμός των μεγάλων αιθουσών, που έχουν στα σπίτια τους οι πλούσιοι, αλλά και οι λιγότερο πλούσιοι. Μόνο που στα σπίτια των ευπόρων είναι μεγαλύτερες και έχουν μεγαλύτερο ύψος (είκοσι πόδια και περισσότερο) και τα ταβάνια έχουν δοκάρια από κυπαρίσσι, ενώ αφθονούν οι γύψινες και άλλες διακοσμήσεις. Τα μακριά, ίσια δοκάρια απέχουν μεταξύ τους οχτώ έως δέκα δάχτυλα και έχουν ωραιότατο καφέ χρώμα. Στα σπίτια των ευπόρων είναι και οι πόρτες και τα παραθυρόφυλλα από ξύλο κυπαρισσιού (παράθυρα από γυαλί βλέπει κανείς πολύ σπάνια). Μόνο στα πατώματα, και γενικά στα σημεία που είναι εκτεθειμένα σε βροχή ή υγρασία, δεν χρησιμοποιούν αυτό το ξύλο, που κατά τα άλλα είναι πολύ ανθεκτικό και σχεδόν ποτέ δεν χάνει το δροσερό του άρωμα.

Περάσαμε την υπόλοιπη βραδιά συζητώντας με τον δήμαρχο, που ήρθε να μας καλωσορίσει, καθώς και με τους γέροντες του χωριού κ. ά. Ο δήμαρχος ήταν μέχρι τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας έμπορος στη Θεσσαλονίκη. Το πρωί της Πέμπτης ανταποδώσαμε τις επισκέψεις που είχαμε δεχθεί, και μετά επισκεφθήκαμε το δημοτικό – αλληλοδιδασκτικό, καθώς και το ελληνικό σχολείο, το δημαρχείο και μερικά περιβόλια. Σε αυτό το δημοτικό σχολείο, όπως και σε όλα τα άλλα του βασιλείου, έχει εισαχθεί η αλληλοδιδασκτική μέθοδος.² Το ελληνικό σχολείο έκτισαν, επίπλωσαν και εφοδίασαν με μια βιβλιοθήκη δύο

¹ Έμπορος, ο οποίος ονομαζόταν Βάλβης, είχε κτίσει στο λιμάνι της Χώρας αρκετά μεγάλο οικοδόμημα, στο οποίο 60 κορίτσια και νέες γυναίκες εργάζονταν στην αναπνήση του μεταξένιου νήματος των κουκουλιών. Βλ. Ludwig Ross, *Reisen des Königs Otto und der Königin Amalie in Griechenland*, Schwetschke και Sohn, Χάλε 1848, τόμ. 1, σ. 244. Το ακατέργαστο αυτό μετάξι μεταφερόταν στο εξωτερικό για την τελική επεξεργασία.

² Την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας εισήγαγε στον ελληνικό χώρο ο λόγιος Γεώργιος Κλεόβουλος, ο οποίος την εφάρμοσε για πρώτη φορά το 1819 στο σχολείο του Ιασιού. Από αυτό αποφοίτησαν οι πρώτοι Έλληνες δάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής. Στο χώρο του μετέπειτα Ελληνικού κράτους το πρώτο σχολείο αλληλοδιδασκτικής ιδρύθηκε στη Μάνη από τον Χριστόφορο Περραιβό και ο πρώτος που δίδαξε σε αυτό ήταν μαθητής του Γ. Κλεοβούλου. Βλ. Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1992, σ. 69.

πρώην μοναχοί με δικά τους έξοδα. Από τους δύο ιδρυτές ζει μόνο ο ένας και διδάσκει με επιτυχία, όπως μας φάνηκε, αρχαία ελληνικά (το βασικό αντικείμενο διδασκαλίας σε αυτό το είδος σχολείου). Ο μισθός του είναι τριάντα δραχμές τον μήνα. Οι αίθουσες διδασκαλίας είναι και στα δύο σχολεία ευρύχωρες και αερίζονται καλά. Η έλλειψη σχολικών βιβλίων αντιμετωπίζεται και εδώ, όπως και στα υπόλοιπα ελληνικά σχολεία, με την αντιγραφή των κειμένων από τους ίδιους τους μαθητές

Στα περιβόλια που επισκεφθήκαμε και στα οποία καταβάλλεται προσπάθεια να καλλιεργηθούν όσο γίνεται περισσότερα δέντρα, θάμνοι, πεπόνια, κολοκύθια και άλλα λαχανικά σε όσο γίνεται πιο περιορισμένο χώρο, γευτήκαμε όλοι μας, και ιδιαίτερα τα παιδιά, διάφορες ποικιλίες σύκων και σταφυλιών. Στο περιβόλι μάλιστα του δημάρχου είδαμε για πρώτη φορά το δέντρο του καφέ, του οποίου τα άνθη μόλις άρχιζαν να μετατρέπονται σε καρπούς. Το μεσημέρι ήμασταν καλεσμένοι στο σπίτι του δημάρχου, που είναι κτισμένο και επιπλωμένο με τον τουρκικό τρόπο, και απολαύσαμε τα διάφορα φαγητά από λαχανικά και κρέας μαγειρεμένα με την πιο μεγάλη φροντίδα.

Επειδή εξακολουθούσε να φυσάει δυνατός βοριάς, αλλά και επειδή οι δρόμοι ήταν τέτοιοι που έκαναν τις μετακινήσεις πολύ κοπιαστικές, ένα μέρος της ταξιδιωτικής μας παρέας, ταλαιπωρημένο καθώς ήταν ακόμη από τα δεινά της θάλασσας, αποφάσισε να μείνει στα Αηδόνια. Εμείς όμως, οι δύο άντρες, αποφασίσαμε να προχωρήσουμε στο εσωτερικό του νησιού αλλά σε διαφορετική κατεύθυνση ο καθένας, ο κύριος Κ.[ούρτιους], ο αγαπητός φίλος, πήγε προς την Παλαιόπολη, την παλαιά πρωτεύουσα, εγώ προς τη νέα πρωτεύουσα του νησιού.

Ενώ ο άνεμος εξακολουθούσε να φυσάει πολύ δυνατά, [εγώ και ο συνοδός μου] διασχίσαμε πρώτα μερικές καταπράσινες κοιλάδες και, αφού περάσαμε από μια βραχώδη απόκρημνη βουνοπλαγιά, μπήκαμε στη δεύτερη μεγάλη κοιλάδα του νησιού, της οποίας η βλάστηση ήταν ακόμη πιο πλούσια. Εδώ υπάρχουν περισσότερα ρυάκια και πηγές από ό,τι στο δήμο του Κορθίου. Στην απέναντι πλαγιά, κοντά στην κορυφή του βουνού, βρισκόταν ένα μεγάλο μοναστήρι με πολλά πρόσθετα κτίσματα και λίγο πιο χαμηλά ένα νεκροταφείο, μια όμορφη εκκλησία και χωράφια καλλιεργημένα με μεγάλη φροντίδα. Αυτή τη φορά όμως προσπέρασα χωρίς να σταματήσω. Τα μετόχια (αγροκτήματα) του μοναστηριού, όλα τριγυρισμένα από περιβόλια και δέντρα, έφταναν σχεδόν μέχρι τους πρόποδες του βουνού, όπου φτάσαμε όταν πια άρχισε να νυχτώνει. Από εκεί προχωρήσαμε μέσα σε μια βαθιά χαράδρα με τα χαρακτηριστικά στολίδια της Ελλάδας, μυρτιές, πικροδάφνες και πλατάνια, ανεβήκαμε σε ένα βραχώδη λόφο και φτάσαμε στο μεγάλο χωριό Μεσσαριά, έδρα του σημερινού δημάρχου του μεγάλου δήμου της Άνδρου.

Ο συνοδός μου με οδήγησε χωρίς να διστάσει στο σπίτι του δημάρχου, όπου με δέχθηκαν φιλικότατα. Δεν χρειάστηκε να παρουσιάσω το συστατικό έγγραφο με το οποίο με είχε εφοδιάσει το υπουργείο και το οποίο βεβαίωνε ότι είμαι «βασιλικός άνθρωπος»¹ (δημόσιος υπάλληλος). Δεν μου έγιναν ούτε οι ερωτήσεις που γνωρίζουμε από τον Όμηρο, ποιο είναι το όνομα και το επάγγελμά μου, αλλά με φιλοξένησαν με τόση εγκαρδιότητα, όση θα έδειχναν κι αν ήμουν από παλιά φίλος του σπιτιού τους.

Την επομένη, μετά το πρωινό, ο δήμαρχος είχε έτοιμους ημιόνους και με οδήγησε στη Χώρα, την πρωτεύουσα της Άνδρου. Διανύσαμε δρόμο περίπου

¹ Στα ελληνικά με γερμανικούς χαρακτήρες.

μιας ώρας περνώντας μέσα από μια στενή κοιλάδα θαυμάσια καλλιεργημένη, ή μάλλον μέσα από τα βράχια που ήταν στην πλαγιά της, και φτάσαμε στη μικρή πόλη. Αριθμεί 300 έως 400 σπίτια και είναι κτισμένη πάνω σε λόφο, που υψώνεται σε έναν αρκετά μεγάλο όρμο. Τα σπίτια δεν φαίνεται να είναι τόσο ευχάριστα και ευρύχωρα όσο των άλλων χωριών και είναι αραδιασμένα το ένα δίπλα στο άλλο σε στενά δρομάκια, για να προστατεύονται από τον καυτό ήλιο και τους βίαιους βοριάδες. Ακριβώς μπροστά από την πόλη βρίσκεται ένα βραχονήσι με ένα μεσαιωνικό φρούριο, γενοβέζικο όπως λέγεται.¹

Πρώτα κατευθυνθήκαμε στο ίδρυμα του Θεοφίλου Καΐρη, που βρίσκεται έξω από την πόλη, στο πιο ψηλό σημείο του λόφου. Κτίστηκε αρχικά για να αναλάβει την ανατροφή ορφανών, αλλά εξαιτίας της ιδιομορφίας αυτού του σπάγιου ανθρώπου έγινε γενικό εκπαιδευτήριο. Αποτελείται από τρία μεγαλύτερα και μερικά μικρότερα κτήρια, όλα κτισμένα από τα χρήματα που συγκέντρωσε ο ιδρυτής του από προαιρετικές εισφορές στην Ελλάδα, τη Γαλλία, την Ολλανδία κ.α. Το μεγαλύτερο από τα κτήρια περιλαμβάνει περίπου 112 μικρά υπνοδωμάτια σαν καμπίνες πλοίου, που ακουμπάνε στους πλαϊνούς τοίχους. Είναι τετράγωνα, κάθε πλευρά έχει μήκος 8 έως 9 πόδια, και είναι τοποθετημένα, ανά δύο, το ένα πάνω στο άλλο. Τη μέση καταλαμβάνει ένας φαρδύς και μακρύς διάδρομος, που φτάνει μέχρι το ταβάνι περνώντας μπροστά από τα δωμάτια των δύο ορόφων, αν μπορεί να τους χαρακτηρίσει κανείς έτσι. Μερικοί πλαϊνοί διάδρομοι έχουν το ίδιο ύψος με τον κεντρικό. Και μέσα σε όλους αυτούς τους διαδρόμους βρίσκονται τα τραπέζια, όσα χρειάζονται για τη μελέτη και τα γεύματα των οικοτρόφων. Σε ένα δεύτερο κτήριο, μικρότερο, το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στο πρώτο και το τρίτο, φυλάσσονται οι συλλογές βιβλίων, τα όργανα της φυσικής και τα εκθέματα φυσικής ιστορίας. Στο τρίτο κτήριο βρίσκεται μια αίθουσα παραδόσεων, η οποία μπορεί να περιλάβει περισσότερα από τριακόσια άτομα. Εγώ ο ίδιος είδα συγκεντρωμένους πάνω από διακόσιους ακροατές δώδεκα έως εξήντα ετών, ανάμεσά τους είκοσι κληρικούς, και άκουσα επί τρεις ώρες τον Καΐρη να διδάσκει. Τα θέματά του ήταν αποσπάσματα μιας αρχαιοελληνικής χρηστομάθειας (ερμήνευε τα σοφά ρητά του Πυθαγόρα),² αστρονομία και περί φωτός. Με γοήτευσαν εξίσου η σαφήνεια, η ζωηρότητα, η παραστατικότητα του λόγου του και η έντονη συμμετοχή ενός μεγάλου μέρους του ακροατηρίου του. Τις ημέρες κατά τις οποίες ο Καΐρης υπέφερε πολύ, διότι είχε τραύματα από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, η καθημερινή παράδοση διαρκούσε μόνο τρεις ώρες, αλλά χωρίς διακοπή. Όταν αισθανόταν καλύτερα δίδασκε τέσσερις έως πέντε ώρες.

Στα νιάτα του είχε επιδοθεί κυρίως σε σπουδές φιλοσοφίας και φυσικής σε ιταλικά πανεπιστήμια και στο Παρίσι. Δεν του ήταν όμως ξένες οι ιστορικές και φιλολογικές μελέτες και ήταν πραγματικά σε θέση να μιλήσει για όλα αυτά τα διαφορετικά θέματα, ίσως χωρίς να διεισδύσει εξαντλητικά στις λεπτομέρειες,

¹ Ήταν το φρούριο των ηγεμόνων της Άνδρου κατά την εποχή της Φραγκοκρατίας. Περί το 1700 βρισκόταν ακόμη σε καλή κατάσταση. Βλ. την απεικόνιση στο: Pitton de Tournefort, *Relation d' un voyage du Levant fait par ordre du Roi*. Λυών, 1717, τόμ. 2, σ. 32 και στις εικόνες που συνοδεύουν το κείμενο (αρ. 1). Την εποχή όμως κατά την οποία επισκέφθηκε την Άνδρο ο Μπράντις είχαν μείνει μόνο μερικά ερείπια από τους τοίχους και τους πύργους του φρουρίου. Βλ. Alexandre Buchon, *Voyage dans l' Eubée, les Iles Ioniennes et les Cyclades en 1841*, publié pour la première fois avec une notice biographique et bibliographique par Jean Longnon, Emile-Paul, Παρίσι, 1911, σ. 215.

² Η εκμάθηση ωφελίμων πραγμάτων, που αποσκοπούν στη δημιουργία προσωπικότητας με ήθος. Κατ' επέκτασιν υπονοούνται βιβλία που ανθολογούν αποσπάσματα κλασικών έργων, αποφθέγματα, γνωμικά κ. ά. που υπηρετούν αυτόν το σκοπό.

αλλά εισάγοντας τους ακροατές του σε αυτά με τρόπο που τους κινούσε το ενδιαφέρον. Περισσότερο όμως από τη διδασκαλία του ασκούσε επίδραση ο ενθουσιασμός με τον οποίο ο ίδιος και μάθαινε και δίδασκε, και οι αγνές και αγαθές προθέσεις του, που ήταν έκδηλες σε όλη του τη δράση. Ήταν συγχρόνως διευθυντής και δάσκαλος της σχολής του και βρισκόταν από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το βράδυ ανάμεσα στους μαθητές του, οι οποίοι την εποχή εκείνη ήταν ενενήντα έξι. Αρχιζε τα χαράματα με μια κοινή προσευχή, προγευμάτιζε μαζί τους με ψωμί και νερό, έτρωγε το μεσημέρι σαν απλός μαθητής στο τραπέζι τους, κοιμόταν όπως και αυτοί, πάνω σε σκληρό στρώμα σε μια από τις καμαρούλες, ζητούσε από τους μαθητές του να τον φωνάζουν αδελφό και προσπαθούσε να τους καθοδηγεί μόνο με αγάπη αφυπνίζοντας τον καλύτερο εαυτό τους. Και κατόρθωσε με αυτή τη μέθοδος αγωγής να έχει επιτυχία, γιατί το δέος προς το πρόσωπό του, που διακατείχε τους πάντες, τιθάσευε τις άγριες ορμές τους.

Προσωπικό είχε η σχολή μόνο για την παρασκευή των γευμάτων και το πλύσιμο των ρούχων. Όλες τις άλλες υπηρεσίες, ακόμη και την κατασκευή των ενδυμάτων, το σιδέρωμα κ.τλ., τις μοιράζονταν οι οικότροφοι. Η στολή που φορούσαν υπάρχει σε μερικά αρχαία ανάγλυφα και μοιάζει αρκετά με το ένδυμα χωρίς μανίκια των δικών μας Γερμανών μαθητών. Τα πρώτα μαθήματα των μικρών αγοριών αναλάμβαναν οι μεγαλύτεροι. Το μεγαλύτερο μέρος των οικοτρόφων δεν πλήρωνε απολύτως τίποτε, μερικοί πλήρωναν ανάλογα με την περιουσία τους, αλλά πάντως πολύ λίγα.

Τις παραδόσεις του Καΐρη παρακολουθούσαν, εκτός από τους μεγαλύτερους οικοτρόφους, περισσότεροι από εκατό νεαροί και ώριμοι άντρες, που έρχονταν γι' αυτόν το λόγο, όχι μόνο από όλα τα μέρη του νησιού, ακόμη και από τα μοναστήρια, αλλά και από άλλα νησιά, καθώς και από την ηπειρωτική Ελλάδα. Όλοι αυτοί νοίκιαζαν κατάλυμα στη μικρή πόλη της Χώρας. Έρχονταν στα μαθήματα ή έφευγαν όποτε νόμιζαν εκείνοι και δεν πλήρωναν ούτε γράφονταν σε καταλόγους. Η Πέμπτη ήταν αφιερωμένη σε ερωτήσεις και συζήτηση, στην οποία συμμετείχαν και οι έκτακτοι αυτοί ακροατές, αν το επιθυμούσαν. Ο Καΐρης δεν θέλησε να δεχθεί μισθό από την κυβέρνηση. Δεχόταν μόνο εκούσιες εισφορές. Μου είπε ότι, αν και πολλές φορές δεν γνώριζε το πρωί πώς θα χορτάσει τα ορφανά του εκείνη την ημέρα, όποτε παρουσιάστηκε ανάγκη, ποτέ δεν έλειψε η βοήθεια.

Αν και δεν μπορεί βέβαια ένα τέτοιο ίδρυμα να προσφέρει τη βαθιά προπαρασκευή που παρέχει ένα γυμνάσιο, εφόσον φυσικά διαθέτει καλούς δασκάλους και καλή διεύθυνση, και μολονότι το μάθημα είναι ελλιπές και ατελές, και η αρχή πάνω στην οποία στηρίζεται η αγωγή των μαθητών, κάτω από άλλες προϋποθέσεις και εφαρμοσμένη από κάποια προσωπικότητα λιγότερο αγνή και ανιδιοτελή, δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, εντούτοις η σχολή αυτή προσέφερε πολλά, πάρα πολλά, γιατί έδωσε νέα ζωή στην έννοια της άδολης και ανιδιοτελούς καλοσύνης και έκανε να δημιουργηθεί αληθινή αγάπη για τη γνώση που προσφέρουν οι σπουδές. Η ιδιόμορφη προσωπικότητα του Καΐρη ήταν τόσο καθοριστική για τη σχολή, ώστε θα είναι δύσκολο να συνεχίσει τη λειτουργία της μετά την θλιβερή τροπή που πήρε η τύχη του.¹ Αλλά στο μετα-

¹ Ο Όθων, που πάντα ανησυχούσε μήπως, ως καθολικός, κατηγορηθεί για εχθρική στάση απέναντι στην Ελληνική Εκκλησία, υπέκυψε στις πιέσεις και δεν προστάτευσε τον Καΐρη, που εξαιτίας των προσωπικών του θρησκευτικών αντιλήψεων διώχθηκε με μανία από εκκλησιαστικούς κύκλους και την ίδια την Εκκλησία. Από το κείμενο προκύπτει ότι δεν επεδίωκε να

ξύ αφύπνισε την ανάγκη και την επιθυμία για βαθύτερη μόρφωση σε περιοχές στις οποίες προηγουμένως δεν υπήρχε κάτι παρόμοιο και ίσως το ορφανοτροφείο του μπορέσει να μεταβληθεί σε ένα διδακτικό και μορφωτικό ίδρυμα, που θα ταιριάζει στις συνθήκες που θα επικρατήσουν.

Δεν συμφωνώ συνήθως με τη μεταφορά λαμπρών ονομάτων της ιστορίας σε προσωπικότητες της δικής μας εποχής, αλλά οπωσδήποτε μου άρεσε που οι μαθητές και οι οικότροφοι αυτής της σχολής ονόμαζαν τον δάσκαλό τους «Σωκράτη». Η γεμάτη αυτοθυσία αγάπη του για το καλό και τη γνώση επιτρέπει ασφαλώς τη σύγκριση με τον αρχαίο σοφό. Με δυσκολία αποχωρίστηκα τον Καΐρη, τον σεβάσμιο γέροντα, τον οποίο ένας από τους Έλληνες φίλους μου αποκάλεσε τον πιο ενάρετο Έλληνα, και ευχαρίστως θα δεχόμουν την πρόσκληση του να περάσω με ολόκληρη την οικογένειά μου μια ή και περισσότερες ημέρες στο ίδρυμά του, αν είχαμε χρόνο και το επέτρεπε ο καιρός.

Ο Καΐρης είναι από την Άνδρο και ήταν μοναχός στο μοναστήρι που ανέφερα προηγουμένως. Δίδαξε μερικά χρόνια στις Κυδωνίες, στη μικρασιατική ακτή. Αργότερα πολέμησε γενναία στον απελευθερωτικό Αγώνα και ήταν αντιπρόσωπος του νησιού σε πολλές Εθνικές Συνελεύσεις. Μετά το τέλος του πολέμου έκανε διάφορα ταξίδια, για να συγκεντρώσει χρήματα για την ίδρυση του ορφανοτροφείου του. Καταβεβλημένος περισσότερο από τους κόπους, τις στερήσεις και όσα υπέφερε στην πολυτάραχη ζωή του, παρά από τα χρόνια (ήταν τότε περίπου εξήντα ετών),¹ είχε διατηρήσει στο βλέμμα και την έκφραση όλη τη ζωντάνια της νεότητας και στο πρόσωπό του έβρισκαν η αγάπη και η αγαθή πρόθεση την πιο γνήσια έκφρασή τους.

Μετά από μια σύντομη επίσκεψη στον επίσκοπο, πρώην μητροπολίτη Σμύρνης, ένα μεγαλοπρεπή ιερωμένο, επισκεφθήκαμε το μεγάλο μεταξουργείο, που ιδρύθηκε τώρα τελευταία και στο οποίο κλώθουν και κατασκευάζουν νήματα από μετάξι με την ιταλογαλλική μέθοδο. Κατόπιν πήραμε το δρόμο της επιστροφής προς τη Μεσσαριά προχωρώντας αυτή τη φορά χαμηλότερα, κατά μήκος του ωραίου κήπου του δημάρχου. Έπρεπε να προστατευτούμε από τον πολύ δυνατό βοριά, ο οποίος ανακάτευε βίαια τη θάλασσα και έριχνε τα αφρισμένα κύματα με εκκωφαντικό θόρυβο πάνω στα βράχια.

Το βράδυ ωστόσο, την ώρα που έδυε ο ήλιος, κάναμε έναν περίπατο στο χωριό Μένητες, στο εκκλησάκι του Αγίου Διονυσίου. Στο εσωτερικό του αναβλύζει μια όμορφη πηγή, της οποίας τα άφθονα νερά κατακυλούν σαν μικρός κλιμακωτός καταρράχτης και χάνονται πέφτοντας από τον βράχο, πάνω στον οποίο είναι κτισμένη η εκκλησία. Πιο πλούσια βλάστηση από μικρά φουντωτά φυτά από ό,τι σε αυτόν τον βράχο δεν υπάρχει πουθενά. Κάτω στην κοιλάδα φύονται πολλές καρυδιές και άλλα μεγάλα δέντρα και προσφέρουν σκιά στους μύλους και τα σπίτια του χωριού. Μπήκαμε σε μερικά από αυτά και μας υποδέχθηκαν παντού με το γνωστό γλυκό (από πορτοκάλι ή τριαντάφυλλο) και ένα κύπελλο εξαίσιο νερό. Έτσι μας δέχθηκε και ένα νεαρό όμορφο ζευγάρι, που είχαν ήδη τρία παιδιά, παρόλο που ο άντρας ήταν μόλις είκοσι και η γυναίκα μόλις δεκαοχτώ ετών. Γάμοι σε τόσο νεαρή ηλικία άρχισαν να γίνονται μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Σχετικά με την τοποθεσία αυτή η παράδοση λέει, πως η εκκλησία ήταν παλαιότερα ναός του Βάκχου και είχε δύο πηγές, που από τη μια ανάβλυζε νερό και από την άλλη κρασί. Η πρώτη ήταν αγαπημένος τόπος διαμονής των Μαινάδων.

προσηλυτίσει τους μαθητές του. Το 1839 εξορίστηκε πρώτα στη Σκιάθο και μετά στη Σαντορίνη. Το σχολείο του έκλεισε.

¹ Ο Καΐρης είχε γεννηθεί το 1784.

Όταν επιστρέψαμε στο σπίτι του δημάρχου, ο οποίος είναι συγγενής του Θεοφίλου Καΐρη και ονομάζεται και αυτός Καΐρης, βρήκαμε εκεί τον κύριο Κ.[ούρτιους], ο οποίος είχε γυρίσει από την αρχαιολογική του εκδρομή, και μετά από λίγο έφτασε και ο μεγαλύτερος γιος μου με τον πιστό μας Γιάννη. Η υπόλοιπη ταξιδιωτική μας παρέα δεν μπόρεσε να κάνει με τέτοιο θυελλώδη άνεμο τον κοπιαστικό και επικίνδυνο δρόμο μέσα από τα βράχια. Οι καινούργιοι επισκέπτες έγιναν και αυτοί δεκτοί φιλικότατα από τον δήμαρχο, τη χαριτωμένη, όμορφη γυναίκα του και την ηλικιωμένη, σεβάσμια μητέρα του, που είπαν μάλιστα ότι λυπούνται, που δεν φέραμε μαζί μας και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς μας.

Επειδή εξακολουθούσε να φυσάει ο δυνατός βοριάς, δεν μπορούσε ούτε σκέψη να γίνει για επιβίβαση στο καΐκι, προκειμένου να συνεχίσουμε το ταξίδι μας. Έτσι αποφάσισα την επόμενη μέρα, Κυριακή 12 Αυγούστου, να επισκεφθώ την Παλαιόπολη, ενώ ο κύριος Κ.[ούρτιους] πήγε στη Χώρα (Άνδρο) και οι υπόλοιποι είχαν σκοπό να φτάσουν μέχρι το μοναστήρι. Αντί για τον δήμαρχο με συνόδευε ο γιος του, ένα ωραίο αγόρι δώδεκα ετών, που πολύ γρήγορα έγινε φίλος με τον δικό μου γιο, καθώς και δύο δημαρχιακοί σύμβουλοι. Ο αγαπητός μας οικοδεσπότης είχε φροντίσει, ώστε να έχουμε πολύ καλά ζώα για την εκδρομή μας.

Ο δρόμος για την Παλαιόπολη περνάει μέσα από τις κοιλάδες και από τη ράχη του τρίτου βουνού του νησιού (αν μετρήσουμε αρχίζοντας από τη νότια άκρη). Όπου υπάρχει νερό, η περιοχή είναι καλλιεργημένη καλύτερα από παντού. Σε μια από τις κοιλάδες της βρίσκεται το χωριό Μένητες, που ανέφερα πιο πάνω. Οι καλλιέργειες είναι λιγότερες στα βορειοδυτικά, αλλά στις δυτικές πλαγιές του βουνού, που βλέπουν προς τη θάλασσα, γύρω από την Παλαιόπολη, η βλάστηση είναι πλούσια. Το ότι οι δυτικές κοιλάδες του νησιού καλλιεργούνται λιγότερο από αυτές που βρίσκονται στα ανατολικά οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στις επιδρομές των πειρατών της Καρύστου στην Εύβοια, οι οποίοι τόσες φορές ερήμωσαν αυτές τις ακτές κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.¹ Για τον ίδιο λόγο έκτιζαν μόνο χαμηλά σπίτια, για τους κολίγους, ενώ οι ιδιοκτήτες των κτημάτων κατοικούσαν στα ασφαλή χωριά της κοιλάδας της Μεσσαριάς. Όταν όμως έπαψαν οι ενοχλήσεις, οι καλύβες εκείνες σιγά, σιγά μεγάλωσαν και πλήθυναν και τώρα απλώνονται σκόρπιες στην εκτεταμένη ράχη του βουνού, πλαισιωμένες από ωραιότατους κήπους. Μερικές κοιλάδες πάλι, που δεν μπορούσαν να καλλιεργηθούν, επειδή δεν υπήρχαν εργατικά χέρια, έχουν γίνει αδιαπέραστες από τις ψηλές δάφνες, τα πλατάνια, τις πικροδάφνες, τις μυρτιές.

Η αρχαία πόλη ήταν κτισμένη στη ράχη ενός βουνού, που υψώνεται σχηματίζοντας κλιμακωτά πλατώματα. Κάτω εκτείνεται ένας μεγάλος κόλπος με τα υπολείμματα της προκυμαίας, που είχαν άλλοτε κατασκευάσει για να εξασφαλίσουν ένα μικρό τεχνητό λιμάνι. Ασυγκρίτως πιο ασφαλές είναι το λιμάνι του

¹ Έχουμε περιγραφή της περιπέτειάς του Otto Magnus von Stackelberg με πειρατές το 1813. Περιγράφει πώς αιχμαλωτίστηκε από Αλβανούς ληστές, που είχαν ορμητήριο τον Όλυμπο, αλλά περιστασιακά μετέφεραν τις δραστηριότητές τους στη θάλασσα λυμαινόμενοι τις ακτές της Ευβοίας και νήσων του Αιγαίου, πώς κρατήθηκε αιχμάλωτος στις ακτές της Ευβοίας και πώς ελευθερώθηκε, όταν ο φίλος του Haller von Hallerstein πλήρωσε ένα μέρος από τα λύτρα που ζητούσαν οι πειρατές. Βλ. N. von Stackelberg, *Otto Magnus von Stackelberg, Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland, nach Tagebüchern und Briefen dargestellt*, Heidelberg 1882, σ. 274 κ.ε. Βλ. και απεικόνιση της αιχμαλωσίας του στο O. M. Baron v. Stackelberg, *Trachten und Gebräuche der Neu Griechen, Zweite Abtheilung*, εικόνα 2 καθώς και στις εικόνες που συνοδεύουν το κείμενο (αρ. 2).

Γαυρίου, στον επόμενο κόλπο βορειοδυτικά, το οποίο κατά την αρχαιότητα ήταν το πραγματικό εμπορικό κέντρο του νησιού. Στον κόλπο της Παλαιόπολης προσορμίζονται τώρα μόνο ψαρόβαρκες. Αρκετά ψηλά στη ράχη εκείνη του βουνού βρίσκεται ένας παλιός πύργος, που διατηρείται ακόμη σε ύψος μεγαλύτερο από 10 πόδια. Έχει στο δεύτερο πάτωμα ένα άνοιγμα όμοιο με αυτό του πύργου της Αγίας Μαρίας (στην Κέα),¹ το οποίο ασφαλώς χρησίμευε ως είσοδος όπως και εκείνο της Αγίας Μαρίας. Ένας διπλός τοίχος, πράγμα συνηθισμένο στις αρχαίες ελληνικές οχυρώσεις, που αποτελείται δηλαδή από δύο σειρές λίθων (με ένα ενδιάμεσο γέμισμα πλάτους δύο έως τριών ποδιών στα περισσότερα σημεία), προχωρεί ολόισια, όσο το επιτρέπει το έδαφος, και κατεβαίνει όλη τη μακριά βορειοδυτική πλευρά του βουνού. Στην άλλη μεριά, τη νοτιοδυτική, η οχύρωση προφανώς δεν έχει διασωθεί. Βρίσκονται όμως κατά μήκος του βουνού πολλά υπολείμματα αναχωματικών τοίχων, πάνω στους οποίους στηρίζονται τα διάφορα επίπεδα. Είδαμε επίσης μια πύλη, που αποτελούσαν τρεις τεράστιες πλάκες από σχιστόλιθο, δύο πλαϊνές που στένευαν προς τα πάνω και μια τρίτη, οριζόντια, που ακουμπούσε πάνω σε αυτές. Θεμέλια αυτής της πύλης δεν μπορέσαμε να ανακαλύψουμε. Είδαμε ακόμη υποδομές ναών στο πέμπτο ή έκτο επίπεδο (αν αρχίσουμε να μετράμε από τη θάλασσα). Σε επίπεδη επιφάνεια χαμηλότερα έχουν διασωθεί και άλλες υποδομές, σημαντικότερες, με πολλά αρχιτεκτονικά λείψανα και επιγραφές.

Εδώ ανακαλύφθηκαν, πριν από μερικά χρόνια, σε ένα χτιστό υπόγειο χώρο δύο αγάλματα. Τώρα το ένα βρίσκεται στην καλύβα και το άλλο στο χωράφι του ιδιοκτήτη, ενός φτωχού καλλιεργητή.² Το πρώτο παριστάνει έναν ωραίο έφηβο, γυμνό (μόνο η άκρη του ενδύματος κρέμεται από τον αριστερό ώμο), με χαρακτηριστικά προσώπου ευγενικά, σοβαρά, σχεδόν μελαγχολικά και σώμα ωραιότατο και πολύ καλά διατηρημένο. Μόνο κάτω από τα γόνατα λείπουν τμήματα, ενώ το κατώτερο τμήμα των κάτω άκρων, δουλεμένο με εξαιρετική επιμέλεια, βρέθηκε. Δίπλα στη μορφή αυτή, η οποία γέρνει λίγο, βρίσκεται ένας κορμός δέντρου, πάνω στον οποίο είναι κουλουριασμένο ένα φίδι. Παριστάνει άραγε τον Απόλλωνα με έκφραση προσώπου η οποία δεν συναντάται σε άλλες παραστάσεις του θεού; Δεν μπορώ να το κρίνω.³ Το γυναικείο άγαλμα, το οποίο για μεγαλύτερη ασφάλεια ήταν καλυμμένο με χώμα, μπορέ-

¹ Βλ. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland nebst Darstellung und Erklärung vieler neuentdeckten Denkmäler griechischen Stils, und einer kritischen Übersicht aller Unternehmungen dieser Art, von Pausanias bis auf unsere Zeiten*, Firmin Didot, Paris 1826, τόμ. 1, σ. 26, απεικόνιση σ. 27 καθώς και στις εικόνες που συνοδεύουν το κείμενο (αρ. 3).

² Ο καλλιεργητής αυτός προσέφερε στον Alexandre Buchon τα δύο αγάλματα προς 1000 φράγκα. Από αυτά θα μπορούσε να πληρώσει και το πρόστιμο για εξαγωγή αρχαιοτήτων από τη χώρα, που ήταν 300 δρχ. Αλλά ο Buchon, όπως γράφει ο ίδιος, βρισκόταν εκεί με βασιλικό πλοίο και δεν μπόρεσε να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία. Βλ. Alexandre Buchon, *Voyage dans l'Éubée, les Îles Ioniennes et les Cyclades en 1841*, ό. π., σ. 222. Τα δύο αγάλματα μεταφέρθηκαν από την αρχαιολογική υπηρεσία τον Δεκέμβριο του 1841 στην Αθήνα. Βλ. Ludwig Ross *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, Cotta, Στουτγάρδη και Τύμπιγκεν 1840, τόμ. 2, σ. 16. Ο ίδιος αγρότης και άλλοι κάτοικοι του χωριού, είχαν στην κατοχή τους αρχαία λυχνάρια με τολμηρά ερωτικά θέματα, μερικά αντικείμενα από γυαλί, όχι ακέραια, και σφραγιδολίθους. Τα αντικείμενα αυτά προσέφεραν προς αγορά στους ενδιαφερόμενους περιηγητές. Ο. π., σ. 223.

³ Το άγαλμα έχει διασωθεί πλήρως. Είχε αποκοπεί μέρος των κάτω άκρων, κάτω από τα γόνατα, αλλά όλα τα τμήματα είχαν διατηρηθεί. Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο του Ερμού του Πραξιτέλους, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άνδρου.

σαμε να το δούμε μόνο από την μια μεριά, επειδή κάτω από αυτό είχαν κάνει σφήκες τη φωλιά τους και οι εργάτες δεν μπορούσαν να το γυρίσουν. Το ένδυμα είναι πολύ ωραίο, η κεφαλή λείπει.¹ Σε ένα ψηλότερο επίπεδο βλέπει κανείς ένα μικρό σύμπλεγμα, το οποίο σώζεται μέχρι τον αφαλό της μεγαλύτερης γυναικείας μορφής. Μπροστά σε αυτή σκύβει μια άλλη, επίσης γυναικεία μορφή, μέχρι το έδαφος, ίσως για να βοηθήσει την πρώτη, προς την οποία βρίσκεται σε σχέση υποτελείας, να δέσει τα σανδάλια της. Τέλος είδαμε στη στεγνή (δηλαδή το καλοκαίρι στεγνή) κοίτη του ποταμού, νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης, τα θλιβερά υπολείμματα δύο αγαλμάτων. Το ένα είχε φθαρεί από το νερό και καταστραφεί τελείως, ενώ στο άλλο είχε διατηρηθεί κάπως το ένδυμα. Πρόκειται πιθανώς για τα ίδια αγάλματα για τα οποία ο Tournefort αναφέρει ότι κείτονται στο ρυάκι.² Η περίμετρος της αρχαίας πόλης ήταν ασφαλώς πολύ μεγάλη και η επιλογή της ωραίας θέσης της επιτυχημένη.

Αφού μείναμε τέσσερις έως πέντε ώρες στην περιοχή της (εγώ εν μέρει απασχολημένος –χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία – με την ανάγνωση μιας μακριάς έμμετρης επιγραφής που αναφερόταν στη λατρεία της Ίσιδος) πήραμε, κάπως αργά, τον δρόμο της επιστροφής. Ακολουθήσαμε τον συντομότερο δρόμο για το μοναστήρι και, αφού προχωρήσαμε μια έως μιάμιση ώρα καβάλα στα ζώα μας στη δεύτερη ή τρίτη βαθμίδα που σχηματίζει το βουνό πάνω από τη θάλασσα, διασχίσαμε την μακριά κοιλάδα της Μεσσαριάς, που εκτείνεται ως τη θάλασσα, ανεβήκαμε μέχρι τη μέση της βορειοδυτικής πλαγιάς του βουνού, περνώντας μέσα από τις χαράδρες της και φτάσαμε επιτέλους στο μοναστήρι μέσα σε βαθύ σκοτάδι και έχοντας πάθει διάφορες ζημιές στα επικίνδυνα μονοπάτια. Η βορειοδυτική αυτή πλαγιά του δεύτερου βουνού είναι επίσης έξοχα καλλιεργημένη, αν και δεν είναι τόσο ελκυστική όσο η απέναντι, που προστατεύεται περισσότερο από τον δυνατό βοριά.

Οι ευγενικοί μοναχοί μας υποδέχθηκαν στην εξωτερική πύλη της μονής, αλλά μετά βρήκαμε μόνοι το δρόμο. Αφού περάσαμε από διάφορες αυλές και διαδρόμους, που ήταν σαν λαβύρινθοι, φτάσαμε σε ένα φροντισμένο δωμάτιο, πλούσια επιπλωμένο με ντιβάνια και βρήκαμε τον κύριο Κ.[ούρτιους], την υπόλοιπη ταξιδιωτική παρέα μας, τον ηγούμενο και άλλους που προΐστανται της μονής, καθώς και τον αγαπητό μας δήμαρχο Μεσσαριάς, που είχε ανέβει για να γνωρίσει τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς μας. Συνομιλούσαν φιλικά. Ένα πλούσιο δείπνο, στο οποίο συμμετείχαν εκτός από τον ηγούμενο και τον δήμαρχο και οι δύο συνοδοί μου, έκλεισε την ωραία μέρα. Ο ύπνος δεν άργησε να μας πάρει στα μαλακά προσκέφαλα του μοναστηριού.

Τη Δευτέρα, 13 Αυγούστου, ο θεαλλώδης βοριάς εξακολουθούσε να μαίνεται και αποφασίσαμε να μείνουμε στη μονή. Μόνο εγώ και η γυναίκα μου επισκεφθήκαμε την οικογένεια του δημάρχου Μεσσαριάς και από εκεί την ωραία κοιλάδα Μένητες με τους μύλους και την εκκλησία του Αγίου Διονυσίου. Μας συνόδευε η γυναίκα του δημάρχου, μια από τις πιο χαριτωμένες γυναικείες

¹ Το ακέφαλο άγαλμα, και αυτό ρωμαϊκής εποχής, περιγράφει ο Ludwig Ross ως εξής: Η γυναικεία αυτή μορφή είχε μέχρι τον λαιμό ύψος 2 μέτρων περίπου. Φορούσε ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο σκέπαζε τα γόνατα. Το δεξί χέρι από τον αγκώνα και κάτω ήταν υψωμένο και διπλωμένο στο ιμάτιο. Από τον καρπό και κάτω έλειπε. Το αριστερό χέρι του αγάλματος είχε διασωθεί ολόκληρο και το κάλυπτε το ιμάτιο σχηματίζοντας ωραία πτύχωση. Το πίσω μέρος του αγάλματος δεν είχε τύχει πλήρους επεξεργασίας, διότι είχε κατά την αρχαιότητα τοποθετηθεί κατά τέτοιον τρόπο, ώστε δεν ήταν ορατό. Βλ. Ludwig Ross *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, ό. π., τόμ.2, σ. 17.

² Pitton de Tournefort, *Relation d' un voyage du Levant fait par ordre du Roi*. Λυών, 1717, τόμ. 2, σ. 39.

μορφές που συναντήσαμε ποτέ. Περάσαμε τη βραδιά μόνοι στους ήσυχους χώρους της μονής, γιατί ο ηγούμενος και οι μοναχοί πήγαν νωρίς να ησυχάσουν, προκειμένου να συγκεντρώσουν δυνάμεις για τη δεκατετραήμερη αυστηρή νηστεία, που είχε εν τω μεταξύ αρχίσει.

Την Τρίτη το πρωί ξεκινήσαμε και, αφού περάσαμε αρκετές βαθιές, στενές κοιλάδες και χαράδρες, φτάσαμε στο Παλαιόκαστρο, που βρίσκεται πάνω από τη θάλασσα, στην κορυφή του ψηλότερου βράχου της κοιλάδας του Κορθιού. Είναι ένα μεσαιωνικό οχυρό, κτισμένο πάνω σε διπλή βουνοκορφή, στο οποίο δεν υπάρχει τίποτε το αρχαιοελληνικό.¹ Περίεργο είναι ότι η πολύ ωραιότερη σήμερα βορειανατολική μεριά του νησιού δεν παρουσιάζει καθόλου ίχνη αρχαίων οικοδομημάτων, ενώ στην απέναντι μεριά βρίσκονται η Παλαιόπολη, ένα αρχαίο φρούριο, καθώς και μερικά άλλα ερείπια κοντά στο Γαύριο.

Είναι κρίμα που δεν μπορούσαμε να αναβάλουμε άλλο την αναχώρησή μας, ώστε να επισκεφθούμε το λιμάνι του Γαυρίου κι έτσι χάσαμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε τους δύο δήμους του νησιού Γαύριο και Άρνη, που κατοικούνται από Αρβανίτες.² Είναι πολύ μικρότεροι, φτωχότεροι, και με λιγότερες καλλιέργειες από τους δύο ελληνικούς δήμους, του Κορθιού και της πόλης της Άνδρου, κυρίως επειδή δεν έχουν ωραίες μεγάλου μήκους κοιλάδες, αλλά και επειδή παλαιότερα, καθώς ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στις καταστροφικές επιδρομές των πειρατών της Καρύστου, υπέφεραν πολύ. Όλοι οι υπηρέτες στους δύο ελληνικούς δήμους είναι Αρβανίτες. Οι Έλληνες εργάζονται σε παρόμοιες θέσεις μόνο έξω από το νησί τους, τώρα πια κυρίως στην Αθήνα, παλαιότερα στην Κωνσταντινούπολη, και επιστρέφουν, αφού κερδίσουν μερικά χρήματα. Από τους 15–16 000 κατοίκους της Άνδρου, φαίνεται ότι πάνω από 11 000 ανήκουν στους δύο ελληνικούς δήμους.

Γυρίσαμε στο λιμάνι του Κορθιού και στα Αηδόνια περνώντας πάλι μέσα από ωραία καλλιεργημένες κοιλάδες. Επειδή κατά το βράδυ ο βοριάς ησύχασε κάπως, πήγαμε στο λιμάνι, κοιμηθήκαμε σε ένα σπίτι κοντά στη θάλασσα και την Τετάρτη, στις τρεις το πρωί, επιβιβαστήκαμε στο πλοίο εξαιρετικά ευχαριστημένοι από τη διαμονή μας στην Άνδρο, που ήταν πολύ ευχάριστη. Ένας λόγος ήταν και το ότι το νησί δεν έχουν αγγίξει οι ατυχείς κομματικές αντιπαραθέσεις. Την αντίθεση μεταξύ κυβερνητικών (απολυταρχικοί ή καποδιστριακοί) και συνταγματικών (οπαδοί συντάγματος) ή αλλιώς Κωλεπτικών και Μαυροκορδατικών δεν φαίνεται να τη γνωρίζουν εδώ ούτε κατ' όνομα. Στην Άνδρο ο κομματισμός καθορίζεται από συγκεκριμένα συμφέροντα, όπως αυτό της δημιουργίας ενός λιμανιού στην περισσότερο καλλιεργημένη και κατοικημένη βόρεια ακτή του νησιού. Το Κόρθι επιθυμεί να δει την προκυμαία του να προστατεύεται από ένα μόλο, η πόλη της Άνδρου τη δικιά της επίσης.³ Παρουσιάζουν ως ε-

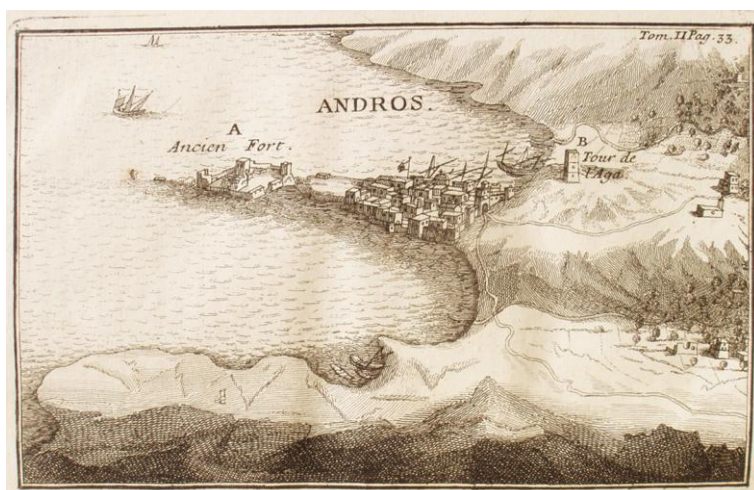
¹ Μια ολόκληρη μεσαιωνική πόλη, γράφει ο Alexandre Buchon, που θα πρέπει να είχε χιλιάδες κατοίκους. Τα τείχη της, στα οποία είναι ενσωματωμένα και βράχια, έφεραν ίχνη μερικών πύργων. Υπήρχαν σημαντικά ερείπια σπιτιών και πολλές εκκλησίες ήταν ακόμη όρθιες. Από το σύστημα ύδρευσης σώζονταν ένα πηγάδι, που είχε ακόμη νερό, και μια δεξαμενή κάτω στο βουνό. Βλ. Alexandre Buchon, *Voyage dans l' Eubée, les Iles Ioniennes et les Cyclade en 1841*, ό. π., σ. 213.

² Η μόνη αποικία Αρβανιτών στο Αιγαίο, γράφει ο Ludwig Ross. Βλ. *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, ό. π., τόμ. 2, σ. 12.

³ Γι' αυτόν το σκοπό είχαν ζητήσει από την κυβέρνηση 200 000 δρχ. Τα τελευταία χρόνια είχαν αναπτύξει αξιόλογο εμπορικό στόλο. Βλ. Ludwig Ross, *Reisen des Königs Otto und der Königin Amalie in Griechenland*, ό. π., τόμ. 2, σ. 244. Ωστόσο η επιδίωξη δημιουργίας λιμανιού εκεί που έλειπαν οι φυσικές προϋποθέσεις προκαλούσε τριβές με το Γαύριο, το οποίο, επικα-

πιχειρήματα το πρώτο τη μεγάλη καταλληλότητα του κόλπου του, η δεύτερη τα τριάντα μεγαλύτερα και εξήντα μικρότερα πλοία της, καθώς και το σημαντικό ποσόν που μπορεί να συνεισφέρει και ήδη άρχισε να συγκεντρώνει από εκούσιες εισφορές. Τέτοιες διαφορές συμφερόντων εδράζονται στη φύση των πραγμάτων και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο βλάπτουν ασύγκριτα λιγότερο από ό,τι ο κομματισμός, ο οποίος έχει τις ρίζες του σε γενικές και κατά κανόνα αρκετά αόριστα διατυπωμένες επιδιώξεις και απόψεις – το πατροπαράδοτο πεδίο μάχης κάθε εγωισμού και κάθε πάθους.

Με την ανατολή του ηλίου βρεθήκαμε πάλι στο στενό της Πανόρμου μεταξύ Άνδρου και Τήνου και μετά με μέτριο και ούριο άνεμο αλλάξαμε κατεύθυνση και πλεύσαμε κατά μήκος της νοτιοδυτικής ακτής της Τήνου.

Εικόνα 1

Εικόνα 2

λούμενο το γεγονός ότι διαθέτει φυσικό λιμάνι, ήθελε να το επεκτείνει. Βλ. Alexandre Buchon, *Voyage dans l' Eubée, les Iles Ioniennes et les Cyclade en 1841*, σ. 210.

Εικόνα 3